

ordehandhavende premissen van de staat en waarin die socialisten worden geattaqueerd, welke de 'gebruikelijke roze bril' opzetten bij de beoordeling van criminaliteit (185) en die niet (willen) beseffen dat socialisten 'van nature voorstander moeten zijn van een sterk overheidsapparaat steunend op adequate middelen en bevoegdheden' (190). Wie het waagt hierop af te dingen, wordt getypeerd als een bedenker van 'utopisch-illusionistische hersenspinsels' en als aanhanger van een 'libertijns anarchisme' (189).

Kenmerkend aan de studie is ook de indrukwekkende onkunde van de auteur op het gebied van sociale geschiedenis en arbeidersbeweging. De onjuistheden en misverstanden volgen elkaar in hoog tempo op, wat des te meer opvalt waar Heering geploeterd en gezwoegd heeft om de benodigde informatie tot zich te nemen. Zo meldt de auteur ons bijvoorbeeld, dat het industrieel kapitalisme in het begin van de jaren tachtig der vorige eeuw 'inmiddels reeds vrij sterk ontwikkeld (is)' (14), hij weet ook het merkwaardige nieuwtje te melden dat Eduard Bernstein vooral gekenmerkt wordt door 'ethisch voluntarische gedachten' (19), en de eerste socialisten zouden zich nauwelijks verdiept hebben in de bestaande burgerlijke staat en concentreerden zich volledig op de economie (21). Daarnaast frappeert dat Heering de term marxisme niet in de mond kan nemen, zonder dit te verbinden met het epitheton 'orthodox' of 'dogmatisch' (bijvoorbeeld 19-20)—ook wordt gerept van de 'Marxistische catechismus'—(19), maar geen enkele moeite doet ons uit te leggen wat begrippen als marxisme, revisionisme en reformisme nu eigenlijk betekenen en hoe ze zich verhouden tot de door Heering aan de orde gestelde zaken.

Het boek staat bol van ontsierende afkortingen — PG, HR, r. m., OvJ, OM, PPGG, AG — terwijl een verklarend register ontbreekt. Het notenapparaat is slechts met moeite bruikbaar, omdat de afzonderlijke noten niet onder, maar achter elkaar zijn geplaatst. Ook in het notenapparaat trouwens worden afkortingen naar hartelust aan de lezer voorgelegd. De bibliografie wordt om onduidelijke redenen gevuld met onvolledige titels van boeken — ondertitels en plaatsnamen ontbreken — en van tijdschriftartikelen worden titels in geheel niet vermeld. Een personen- of zakenregister tenslotte is de lezer niet gegund.

Henny Buiting

C. Hartveld, *Moderne zakelijkheid. Efficiency in wonen en werken in Nederland 1918-1940* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1994; Amsterdam: Het Spinhuis, 1994, 324 blz., f42,50, ISBN 90 73052 96 3).

Na de eerste wereldoorlog begon een periode waarin het begrip 'vernieuwing' voor velen synoniem was met rationaliteit en *efficiency*. Hartveld beschrijft dit vernieuwingsideaal op meerdere manieren: gezien vanuit de *professionals* en hun streven naar erkenning, in vier *case-studies* in bedrijven en huishouden en vanuit de ontwikkeling van het Nederlandsch instituut voor efficiency.

De auteur beschrijft de wisselwerking tussen de organisatievorming en de wording van het efficiency-concept. Zij besteedt in dit opzicht aandacht aan de ingenieurs, architecten, accountants, organisatie-adviseurs en bezuinigingsinspecteurs. Conceptuele ontwikkeling en organisatievorming gingen hand in hand bij de architecten. Maar in de andere gevallen verliepen deze ontwikkelingen minder gelijk. Evenmin waren de doelstellingen van elke groep die betrokken was bij efficiency-verhoging identiek. Duidelijk blijkt bij de ingenieurs dat slechts een deel van hen aansluiting vond bij het *scientific management*. Voornamelijk sociaal-democratisch georganiseerde ingenieurs voelden zich aangetrokken. Zij zagen ingenieurs als de ideale rationele

bedrijfsmanagers die de belangen van kapitaal en arbeid konden verenigen. Dat zou kunnen leiden tot een rationele oplossing van het arbeidersvraagstuk en vormde een basis voor een 'technocratisch socialisme' met politici als J. W. Alberda, H. Vos en Th. van der Waerden. Dit stond politiek gezien haaks op het streven van bezuinigingsinspecteurs en -adviseurs, zoals Chr. Welter, die ook met een *efficiency*-ideaal aan de slag gingen. Daarnaast raakten diverse (Delftse) werktuigbouwkundigen praktisch bezig op het terrein van het *efficiency*-verhogend advieswerk, bijvoorbeeld E. Heijmans en V. W. van Gogh.

Accountants claimden vanaf het begin een prominente rol bij de ontwikkeling van de rationele bedrijfsleer. De accountant J. G. Volmer was de eerste (Delftse) hoogleraar bedrijfsleer in Nederland. Zijn eerste promovendi waren vooral ingenieurs. Dit illustreert dé competentieproblematiek die weldra tussen accountants en anderen losbarste. Volmeren anderen betoogden met succes dat de financieel-economische invalshoek dominant diende te zijn in de wetenschappelijke bedrijfsleer. De accountants verwierven daarmee een centrale plaats binnen de *efficiency*-beweging, al blijkt dit niet zo duidelijk in dit boek.

De *case-studies* over de PTT en de postcheque en girodienst (PCGD) behandelen vooral verschillende obstakels in ejo7ciewcy-operaties. Bij de PTT werd onder andere het organisatie adviesbureau van Heijmans en Van Gogh ingeschakeld. Zij adviseerde een reorganisatie van het hoofdbestuur, diverse veranderingen in de taakverdeling tussen onderdelen van het bedrijf en de toepassing van nieuwe technieken (stenografie, ponskaartsystemen, frankeermachines, en dergelijke). Door de complexe structuur van de PTT verliep hier het proces zeer moeizaam. Een vergelijkbare operatie werd, op advies van een ander bureau, heel veel sneller bij de PCGD doorgevoerd. Dit leidde echter tot een debacle toen de controlesystemen onvoldoende bleken. Het bureau van Heijmans en Van Gogh adviseerde alsnog ook hier, nu om een deel van de machines de deur uit te doen.

Een uitgebreid en fraai hoofdstuk handelt over de *efficiency* in het huishouden. Hierin wordt duidelijk dat het Taylorisme paste in een brede culturele vernieuwing. Feminisme, socialisme, het nieuwe bouwen en *efficiency* in de huishoudelijke arbeid zouden allen bijdragen aan een grotere vrijheid voor vrouwen. De afwijzing van veel nieuwigheden door (arbeiders)vrouwen en de blijvende behoefte aan burgerlijke knusheid leidde hier tot aanpassingen. Maar ondanks deze accentverschuivingen droeg de beweging bij tot een verhoogde huishoudelijke norm, tot een meer doelmatig, dus 'zuiniger' huishouden. De positie van de consument, vertegenwoordigd door de Nederlandse vereniging van huisvrouwen, blijkt belangrijk sterker dan de positie van de vakbonden bij de PTT en PCGD.

Het boek gaat vooral over de ontwikkeling van het *efficiency*-concept. De meest geslaagde hoofdstukken zijn die over de instituties en het huishouden. Zij laten zien hoe in het professionaliseringsproces het brede *efficiency*-ideaal versmalde tot het werkt terrein van concurrerende specialisten. *Efficiency* verengde daarbij van een vernieuwingsideaal tot een bezuinigingsinstrument. In welke mate het in dit opzicht succesvol was, blijft naar mijn smaak te onduidelijk. Ondanks haar expliciete vraag naar het rendement van de ideeën en praktijken, laat Hartveld bij de *case-studies* de kans liggen om de resultaten in meer economische zin te evalueren. Zo wordt het effect op de arbeidsproductiviteit nergens berekend of geschat. Hartveld volstaat in deze met enkele globale opmerkingen. Wel worden de gevolgen voor het personeel besproken. De *efficiency* maatregelen leidden tot een hogere werkdruk en een slechter arbeidsklimaat. Verbeterde methoden van personeelsselectie, training en begeleiding van personeel volgden pas later. Bijzonder interessant zijn de passages over het psychotechnisch laboratorium van de PTT, die direct worden verbonden met ontwikkelingen bij het personeelsbeleid. Echter een vergelijk-

king met het soortgelijke instituut en praktijken bij Philips te Eindhoven had hieraan wat *meer* reliëf kunnen geven.

Hier en daar worden in het boek verschillende bedrijfsadviseurs besproken. De selectie hiervan lijkt ingegeven door hun rol bij de PTT, PCGD en de totstandkoming van het Nederlandsch instituut voor efficiency. Opmerkelijk is de geringe aandacht voor personen die buiten dit instituut bleven. Hartveld heeft geen poging ondernomen een inventarisatie te maken van allen die de eerste jaren op het terrein van advisering over *efficiency en* mechanisatie actief waren. De contouren van deze nieuwe beroepsgroep blijven daardoor vaag. Een gemis vind ik, dat Hartveld de adviezen in de *casestudies* over de PTT en de PCGD niet consequent verbindt met de achtergronden van de betrokken adviseurs. Waren het nu de accountants, ingenieurs of anders opgeleiden die voor de missers verantwoordelijk waren? Bestaat er een relatie met de voor het werk weinig specifieke vooropleiding van veel ejöic/encv-adviseurs? Hartveld zoekt de verklaring voor de mislukkingen meer op een macro niveau: in een bovenmatig vertrouwen in de modernisering aan de ene kant en de complexe besluitvorming aan de andere kant. Wellicht is dit juist, maar het streven naar professionalisering van de betrokkenen wijst er op dat zij meenden dat er nogal wat beunhazen op de markt actief waren.

Hoewel het boek door enkele onnauwkeurigheden wordt ontsierd — zo fuseren dezelfde accountantsorganisaties in zowel 1919 als in 1934 (46 en 55) — zijn we een interessante studie over de ontwikkeling van het *efficiency-ideaal* in Nederland rijker.

Maarten Duijvendak

T. Geurtsen, *Een geschiedenis van verloren illusies. Sociaaldemocratie in Nederland* (Dilemma X; Amsterdam: Rode Emma, Breda: De papieren tijger, 1994, 239 blz., f35,-, ISBN 90 6728 062 3).

'Sociaaldemocratisering' is het centrale *Leitmotiv* van dit boek over de historische ontwikkeling van de sociaal-democratie in Nederland. De in deze term vervatte idee van het 'afstand doen van oorspronkelijk aangehangen doelstellingen', waarbij linkse partijen en organisaties 'zowel hun inhoud als hun strategie' veranderen (21), wordt ten overvloede bovendien in de hoofdtitel van het boek, *Een geschiedenis van verloren illusies* verwoord. Het behoeft daarom nauwelijks betoog, dat de auteur weinig gecharmeerd is van de transformatie die de SDAP tot de tweede wereldoorlog heeft doorgemaakt en die ook bepalend is gebleken voor de kenmerken van de naoorlogse sociaal-democratie, al blijkt déze ontwikkeling niet onder de zeer kritische loep te zijn genomen.

De analyse van het aanpassingsproces van de SDAP aan de grondpatronen der burgerlijke maatschappij vindt plaats door middel van een veelheid van thema's, die elk op zich getuigen van wat de 'zondeval' lijkt te zijn van een ooit op het socialistische einddoel gerichte revolutionair-marxistische beweging. Zo passeren verhandelingen over kolonialisme, militarisme, parlementarisme, revolutie, socialisatie, het ontstaan van de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP) in 1932, de staat, het ethische socialisme en de veranderende ideologische grondslagen der SDAP de revue. Vanuit een veelheid van invalshoeken ontstaat het beeld van een omvattend historisch proces, dat de omvorming der SDAP tot een aan het kapitalisme aangepaste progressief-burgerlijke volkspartij inhoudt. Dit proces moge met betrekking tot het ene thema sneller en rechtlijniger verlopen zijn dan ten aanzien van het andere, duidelijk is voor de auteur dat over het gehele front der geanalyseerde thema's de aanpassingstendens zich